

ІДЕЇ САМОВРЯДУВАННЯ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ РОСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Ідея самоврядування в російській політичній думці, охопивши в другій половині ХІХ ст. російське суспільство, не тільки була теоретично доопрацьована, але й реалізована в політичній системі самодержавства через залучення громадськості до рішення місцевих господарських, соціальних проблем і реалізації культурної політики в умовах російського самодержавства. Земське самоврядування в другій половині ХІХ ст. в Росії сприяло економічному й культурному розвитку російської провінції і залежало від стабільності самодержавства, тобто чим сильніше почувала себе центральна влада, тим під більшим контролем знаходилось земське самоврядування. Земське самоврядування показало ефективність представницького всестанового управління, на відміну від неефективного бюрократичного. А його згорання в кінці ХІХ ст. тільки віддаляло суспільство і владу, готуючи Росію до конституційної монархії, побудови правової держави й громадянського суспільства.

Ключові слова: *місцеве самоврядування; земське самоврядування; земства; теорії місцевого самоврядування; самодержавство; державна влада; політична думка.*

Постановка проблеми. Друга половина ХІХ ст. є переломною епохою в розвитку Росії, саме в цей період на рубежі 50–60-х років ХІХ ст. в російському суспільстві з'являється думка, що бюрократична централізація в управлінні країною не є ефективною, що потрібно «поліпшити» адміністрацію, улаштувати «господарсько-розпорядницькі установи, загальні для всіх станів», тобто змінити «адміністративне життя держави» [8, с. 101], здійснити децентралізацію державної влади. У наукових колах Російської імперії з'являється «ідея самоврядування», яка одержує розвиток у теоретичних працях науковців і стає частиною програмних перетворень. Актуальність питання підсилює те, що ідея самоврядування (земського), з'явившись у дореволюційній Росії, являє собою позитивний досвід її реалізації. Земське самоврядування не маючи владних повноважень і можливості законодавчих ініціатив проіснувало до 1917 р. і виявилось спроможним організувати систему заходів у сферах міського господарства, освіти, медицини, добродійності та інш. навіть в умовах самодержавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти поставленої в статті проблеми вивчаються такими зарубіжними і вітчизняними вченими, як В. Безобразов [3], О. Васильчиков [4], О. Градовський [6], І. Лазаревський [12], В. Лешков [14], Л. Писарькова [18], Т. Свірідова [20], І. Худушина [23], Б. Чичерін [24–25] та ін.

Метою статті є вивчення ідеї самоврядування в науковому дискурсі Росії і виявлення причин, які

сприяли її реалізації в політичній системі самодержавства в другій половині ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХІХ століття в Західній Європі з'являються теорії місцевого самоврядування (вільної громади, господарська, громадська, державницька (юридичний і політичний напрям), які в той час поширюються в наукових колах Російської імперії. Ідея самоврядування знаходить у Росії достатню кількість прихильників, хоча всі вони керуються різними міркуваннями. Деяких надихали ліберальні цінності і вони вважали, що самоврядування – це шлях до звільнення людей від контролю з боку центральної влади, нова можливість боротьби з державною бюрократією, через розвиток прав громадян та їх політичної відповідальності з управління місцевими справами.

Консервативні кола вважали, що місцеве самоврядування – це адміністративний апарат на локальному рівні, що може бути використаний центральною владою для збереження самодержавства, а тому місцеве самоврядування скоріше підсилює, ніж послабляє можливості центральної влади здійснювати контроль за місцевими справами.

Такі різні позиції відбивали традиційні суперечки щодо місцевого самоврядування, тобто чи є воно посередником між індивідами й державою або воно інтегрована частина державного апарату.

Поняття «місцеве самоврядування» в російській політичній лексиці з'являється, вважає Т. Свірідова, не раніше 50–60-х років ХІХ століття, а до цього часу

воно було відсутнє в політичному лексиконі епохи [20, с. 152–165]. Цей висновок підтверджує і той факт, що термін «самоврядування» був відсутній й у самому земському законодавстві 1864 р. Однак він почав широко використовуватися в Росії, як у публіцистиці і бюрократичній переписці, так і в офіційних урядових документах [17, с. 6]. Однозначного тлумачення терміна не існує. Деякі ототожнюють самоврядування з децентралізацією (О. Лохвицький замість терміна «самоврядування» вживає поняття «децентралізація» [15]), інші – з виборами (І. Аксаков [1]) чи з поняттям «народного представництва».

Треба наголосити, що російські погляди на місцеве самоврядування формувалися в рамках теоретичних засад західноєвропейської науки, тому з самого початку конструкт «місцевого самоврядування» видозмінювався й корегувався з урахуванням конкретно-історичних політичних, соціально-економічних умов Російської імперії.

Термін «самоврядування», на думку князя О. Васильчикова, – це просто переклад англійського терміна «self-government», яке разом з перекладом перейшло не тільки у Росію, але й у Німеччину й у всю Європу» [4, с. 2]. У зв'язку з тим, що німецький варіант суспільно-господарської теорії зробив великий вплив на російських дослідників з цього питання (В. Лешкова [14], О. Васильчикова), які наполягали на самостійності прав земських установ [4]), під самоврядуванням частіше розуміли ведення громадою власних справ, які, як правило, є господарськими. З ними не погоджувався Б. Чічерін, який вважав, що суспільно-господарська концепція самоврядування наголошує на поділі компетенції прав громад на справи державні й місцеві, тобто на «доручені» й «власні» [25]. Узагальнюючи, можна визначити, що поняття «самоврядування» означає організацію влади на місцях, що припускає самостійне рішення населенням (громадою) питань місцевого характеру й управління муніципальною власністю.

Однак прихильники державницької теорії (В. Безобразів [3], О. Градовский [6], І. Лазаревський [12] і ін.) з ними не погоджувались, тому що вважали місцеве самоврядування частиною державного управління. Вони наполягали на тому, що виникнення органів самоврядування як громадських інститутів для захисту громадських інтересів зовсім не протиставляє їх державним інститутам, а тому вони повинні бути частиною загальної системи державного управління [12, с. 35–46]. Не зовсім погодився в цією точкою зору М. Свешніков, який був прихильником теорії «самоврядних одиниць, як юридичних осіб», який вважав, що органи самоврядування повинні виконувати функції державного управління, але при цьому вони не є державними органами, а органами самоврядних територіальних одиниць, яким держава делегувала частину власних прав й які перебувають із державою в особливих юридичних відносинах. На відміну бюрократичного державного апарату управлінський апарат самоврядування є виборним, підзвітним і відповідальним перед самоврядною одиницею [21, с. 291–296].

У той же час поряд з терміном «самоврядування» в період реформ другої половини XIX століття викорис-

товується термін «земський» у значенні «місцевий» і «земство», як установа, яка відає місцевими господарськими справами (земська управа, земські збори). Отже «земське самоврядування» – це місцеве управління за участю громадян, безпосередньо або за допомогою виборних представників, з виконання в межах відведеної їм компетенції місцевих справ (завдань), що покладені на нього законодавцем, але під наглядом центральної влади. Підкреслимо, що термін «земське самоврядування» не тотожний терміну «місцеве управління», під яким в російській науці того часу розуміли систему всіх територіальних адміністративних структур у межах губернії або групи губерній як державних, так і самоуправлінських. Зазначимо, у другій половині XIX століття поряд з земським самоврядуванням (земськими й міськими думами й управами) на місцевому рівні залишалися, по-перше, «урядові» органи влади (державні органи в сучасному розумінні цього терміна); по-друге, «станові», у першу чергу органи селянського й дворянського самоврядування [6, с. 194].

Що стосується терміна «самодержавство» (автократорія от αὐτός (*сам*) + κρατέω (*панувати*)), то він з грецької мови перекладається, як *автократія*, *самовладдя*. У Новий час термін почав використовуватися для позначення різновиду монархічної форми правління, необмеженої російської монархії. Згідно з В. Ключевським, самодержець і автократ – це володар, не залежний від будь-якої сторонньої зовнішньої влади, який нікому не платить данини, тобто є сувереном [10, с. 198]. М. Сперанський у Зводі Законів визначав «самодержавство» у двох значеннях: одне з яких вказує на зовнішню міжнародну незалежність держави, інше на внутрішню необмеженість влади монарха. Він пропонував цареві з метою запобігання революції дати країні конституцію, «наділити самодержавне правління всіма зовнішніми формами закону, залишивши його силу і сутність» [22, с. 164].

Можна погодитись з дослідниками, що на початку XIX ст. Росія, «була далека від граничної (кризової) ситуації й мала кілька альтернативних можливостей розвитку: аристократична конституція, буржуазно-демократична конституція, подальше зміцнення самодержавства» [23, с. 116]. У 30–40-ті рр. XIX ст. самодержавство було найбільше сильно тим, що опозиція (дворянська – *пояснення О. С.*) була повністю дезорганізована. У цьому зв'язку не такою вже парадоксальною вважається думка В. Леонтовича про те, що саме завдяки зміцненню самодержавства змогли пройти ліберальні реформи в Росії в 60-х рр. XIX ст. [23, с. 207].

Ставлення до самодержавства в другій половині XIX століття було різним. Так, представники консервативної думки вважали, що «самодержавна влада – це величезна особиста відповідальність монарха перед Богом. Це не «захоплення» своїм положенням, а жертва, принесена в ім'я Батьківщини». Самодержавство в консервативній традиції персоніфікує порядок і протистоїть хаосу. Держава повинна виховувати народ, як родина виховує дитину, а монарх повинен нести важкий хрест «батька нації», виконуючи своє «служіння» [2, с. 23]. Консерватори,

як пише В. Колесов, вважали неприпустимим змішувати самодержавство, що припускає месіанську функцію володаря, з єдиновладдям, тобто з абсолютизмом влади, відірваною від народу [11, с. 69–70]. Так, М. Катков наполягав, що саме монархія щонайкраще забезпечує порядок і вирішує всі соціальні протиріччя [9, с. 427]. Він писав, що «тільки через непорозуміння думають, що монархія й самодержавство виключають «народну волю», насправді ж вона забезпечує її більш, ніж усякий конституціоналізм» [9, с. 384]. По суті, він сприймав самодержавство не як частину бюрократичної машини, а як стоячого над нею гаранта законності. Він пропонував підпорядкувати центральному уряду земство. Ф. Ляликов у брошурці «Православ'я, самодержавство, народність – три непохитні основи Руського царства» писав, що «самодержавство – це освячена православ'ям влада, визнана народом» [16, с. 36].

Слов'янофіли розуміли самодержавство як «уособлену волю народу», тобто як силу службову, у завдання якої входить угадування «волі народу». І. Аксаков писав, що самодержавство не можна ототожнювати ні з абсолютизмом, ні з азійською деспотією. Абсолютизм розриває органічний зв'язок, що існує між царем і народом, тому що його принцип – автократія, влада заради влади. Так виникає поліцейський тип держави: «Влада обставляється такими запобіжними заходами, начебто монарх є завоєвник або узурпатор» [1, с. 156].

Соціалісти, зокрема В. Ленін вважали, що «царське самодержавство – це самодержавство чиновників. Царське самодержавство є кріпацька залежність народу від чиновників і особливо від поліції. Царське самодержавство є самодержавством поліції» [13, с. 137].

Можна погодитись з І. Худушиної, що «Російське самодержавство не міститься в рамках спрощено-класового трактування як однозначна й поза тимчасова реакційна сила, тим не менш воно не може претендувати на роль виняткової панацеї. Самодержавство в Росії – це не тільки цар-помазаник, не тільки верховна влада й уряд, що проводили певну політику – це, насамперед, ще й самодержавна ідея як сутнісне вираження царського священного буття і як якась абсолютна даність, іманентна російській свідомості, поза якою суспільство себе не мислило, мабуть, аж до середини 30-х рр. XIX ст. (якщо не більше), але саме із цього часу в болісній напрузі починаючи неї переборювати» [23, с. 11]. У періоди криз самодержавство поступово втрачало здатність орієнтуватися в соціально-політичних колізіях й адекватно на них реагувати, це значить, що самодержавство як самодостатня система зживала сама себе. Ознаки такої кризи з'являються в другій половині XIX ст., коли «подаліше збереження монархії вимагало вже нетрадиційних рішень, супротивних суті самодержавства – необхідно було йти на хоча б мінімальний поділ своєї влади із суспільством» [23, с. 18].

Отже, самодержавство – це державний устрій, за якого голова держави (монарх) має одноосібну, нічим і ніким необмежену владу, тобто має вищі права в

управлінні, законодавстві й суді, є самодержцем. Термін «самодержавство» використовувався в Росії для позначення необмеженої внутрішньої влади монарха (імператора), що спиралася на теорію про її божественне походження.

Самодержавство – це форма політичної й державної організації панівного класу. Тому офіційне визначення російського державного ладу його політичної системи як «самодержавства» вказує на те, що, будучи продуктом певного соціально-економічного розвитку, політична система самодержавства і її політичні інститути хоча і здійснювали значний вплив на цей розвиток, але в той же час являли собою лише виконавчий апарат самодержавства.

У другій половині XIX століття громадський рух, потреба в лібералізації і раціоналізації царського управління (в кризовому стані знаходиться місцеве господарство, благоустрій, стан медичного обслуговування, народної освіти, продовольчого постачання, доріг й ін.), існування кріпосного права і селянська активність, необхідність подальших буржуазних перетворень показує, що політичне існування самодержавства знаходиться під загрозою. Саме ці причини, вважаємо, зумовлюють спочатку появу ідеї самоврядування, а потім і запровадження земського самоврядування, введення земських установ повітових і губернських виборних місцевих органів самоврядування. Політичне існування самодержавства в другій половині XIX ст. напряму залежало від вирішення багатьох питань, одним з яких було запровадження самоврядування.

У політичній системі самодержавства в другій половині XIX століття з'являються інститути (земське і міське самоврядування), не характерні для нього, які не входили до єдиної системи управління державою. Затверджене Олександром II 1 січня 1864 р. «Положення про губернську й повітову земську установи» [19] визначило три основні принципи земського самоврядування:

– всестановий підхід, що припускав включення представників усіх станів у роботу земства при збереженні різних умов (*майновий ценз, формальна рівність й змінність гласних*) для участі станів у виборах й у роботі земств;

– вирішення господарських питань і справ, при вирішенні яких земські установи діють самостійно. Тобто земські установи вперше в Росії офіційно не включалися в систему державних органів і були незалежні від державної адміністрації в межах, установлених законами;

– земське самоврядування запроваджується на рівні губернії й повіту, які є адміністративно-територіальними одиницями рівноправними в питанні самостійності розпорядження місцевими справами.

У систему земських установ входили виборчі з'їзди, завдання яких – раз у три роки визначати склад повітових гласних; губернські й повітові земські збори – розпорядницькі органи; губернські й повітові земські управи – виконавчі органи. Це були самоврядні органи, хоча їхня самостійність багато в чому мала декларативний характер (*земські збори й управи не мали у своєму розпорядженні реальну владу, що дозволяла б їм суворо стежити за виконанням у*

губернії й повіті прийнятих постанов – пояснення О. Є.). При невиконанні ким-небудь покладених на нього обов'язків земства могли вимагати застосування примусових заходів від місцевої поліції або стягувати з винних через суд. Земства отримали право вживати всі законні заходи щодо виконання запропонованих ними функцій, представляти уряду через губернське начальство відомості про місцеві (губернські, повітові) господарські потреби, а також клопотати з цих питань. Земські установи одержали статус юридичної особи, право мати нерухоме й інше майно, капітали, укладати договори, приймати зобов'язання, представляти цивільні позови, відповідати в цивільних судах по своїх майнових справах і ін.

Для виконання своїх функцій земські органи самоврядування вперше в історії Росії одержали певну фінансово-матеріальну базу. Положення 1864 р. вказало такі джерела формування бюджету (земські кошториси й розкладки) органів самоврядування: збори з нерухомого майна у містах і повітах, збори з промислових свідотств, збори з проїжджаючих по дорожнім спорудам і переправам, що перебувають у веденні земств, транспортний збір, судове мито й ін.

У той же час «Положення про земські установи» містило норми, які дозволяли центральному й місцевому державному апарату направляти діяльність земських установ (губернатор і міністр внутрішніх справ затверджували на посаді відповідно голів повітових і губернських земських управ; Міністерство внутрішніх справ встановлювало правила ведення справ у земських установах; ряд постанов земських зборів не міг бути введений в дію без затвердження зверху, наприклад, постанов про приведення в дію земських кошторисів і розкладок, про звільнення з посади членів земських управ і т. д.).

Таким чином, ідея самоврядування була реалізована в політичній системі російського самодержавства, але самодержавство залишилося недоторканим, тому що земствам в основному були віддані господарські справи на місцях, однак – це дозволило самодержавству:

1) розвантажити адміністративно-поліцейський апарат від місцевих справ, зберігши за собою основні позиції управління;

2) створити місцеві органи (земства), які були більш практичними, ніж централізоване управління, а тому запровадження земського самоврядування, яке мало «господарську» спрямованість (земська реформа проводилась монархічною владою, як писав законодавець для «місцевих потреб»), ніяким чином не обмежувало самодержавну монархію, не мала небезпеки для підвалин держави, оскільки не дозволяло змінити їх. Реалізована була думка Б. Чичеріна, який вважав, що в становленні взаємовигідних відносин між державою й земським самоврядуванням, самоврядування повинне підкорятися державній владі, а «державна влада повинна всі місцеві управління направляти до загальної мети» [24, с. 504];

3) земства були виборними установами представницької влади, однак, вибори не були загальними, земське самоврядування мало цензовий і становий характер, що на думку, наприклад, О. Лохвицького в книзі «Губернія, її земські й урядові заклади» сприяло повноцінній роботі земства [15, с. 145], а на нашу

думку надавало переважну більшість дворянам, які були членами земств та посилювало їх реальну владу саме на місцевому (повітовому й губернському) рівні, обмежуючі їх опозиційність на державному (ідея «бунтівливості дворянства» на початку XIX століття міцно затвердилася в суспільній думці [23, с. 36]), тому введення земств можна пояснити бажанням самодержавства компенсувати дворянам їхні економічні втрати шляхом надання їм обмеженої влади на місцевому рівні, заблокувати опозиційність лібералів, спрямувавши їхню енергію на вирішення конкретних державних справ. По суті, створення земств – це був компроміс між державою і регіонами [7, с. 138];

4) не надаючи земствам законодавчих і політичних прав, самодержавство ставило їхню діяльність під контроль органів державної влади, поліції й губернатора, який мав повноваження призупинити виконання рішень земств (отже, створена реформою система взаємин між земським самоврядуванням й урядом на місцях не дозволяє погодитися з думкою деяких дослідників, які вважають, що «Положення 1864 р. виправдало очікування ліберальної частини суспільства про всестановість і повну самостійність земських установ, тому що надало органам місцевого самоврядування більше прав і самостійності, ніж прусське або французьке законодавство» [18, с. 36], тенденція йшла не у бік збільшення самостійності земства, а навпаки, чим далі, тим більше урядові установи контролювали земства);

5) не включаючи земства до структури державного управління, обмежуючи їхню діяльність губернсько та повітово, уряд не планував створення загальнодержавної структури земського самоврядування, створення в Росії дрібної земської одиниці, всестанового волосного земства, зближення земського і міського самоврядування, створення Всеросійського союзу земств;

6) поряд з земствами залишалися й інші органи місцевого управління: губернські, повітові, дільничні, волосні й сільські, що обмежували діяльність земського самоврядування.

На нашу думку, земське самоврядування в другій половині XIX століття з точки зору політичної науки можна розглядати як явище і як процес. Як явище – це зв'язано тільки з територіальною організацією влади (губернія, повіт). Як процес – це управлінська діяльність земських самоврядних органів, пов'язана з вирішенням місцевих питань. Саме тому земське самоврядування, як інститут місцевої влади з часу свого створення, почало поступово мати політичний та ідеологічний характер:

1) тому що земське самоврядування, як інститут місцевої влади було атрибутом державності, і саме за допомогою земського самоврядування створювався розумний баланс між державною владою, управлінням і самоорганізацією суспільства;

2) тому що самостійність земського самоврядування відбиває ступінь централізації/децентралізації державної влади;

3) тому що земське самоврядування було посередником між державою й різними станами, які були зацікавлені у його діяльності.

Самодержавство, само того не бажаючи, створило інститут, розвиток якого міг привести до Конституції. Активність і самостійність земського самоврядування, можливість їх переходу від представницьких органів самоврядування до «народного представництва» лякало владу. Висловлювалися думки, зокрема В. Безобразовим, про необхідність включення його в систему державних органів за прикладом пруської системи, яку він вважав більш ефективною. Як пізніше писав С. Вітте у записці «Самодержавство й земство», розширення повноважень земств може привести до «владної участі народу в законодавстві й верховному управлінні» [5, с. 211]. Крім того, без постійної й усіякої підтримки земського самоврядування з боку держави його діяльність як інституту місцевої влади неможлива, що й підтвердило згорання його діяльності в період контрреформ. Прийнято 12 червня 1890 р. нове «Положення про губернії й повітові земські установи» відновило становість виборчих груп і завдяки зміні цензу ще більше посилює представництво від дворян.

Нове «Земське Положення 1890 р.» визначило загальний вектор еволюції земства (земського самоврядування) як державного органу, тобто фактично заперечувало будь-який зв'язок з ідеєю місцевого самоврядування [7, с. 140]. Самодержавство створювало єдину систему державного управління, встановлювало співвідношення тільки по вертикалі. Про реформу земського самоврядування з розширенням його прав і демократизації можна було забути. Земські установи перетворилися у різновид виконавчих органів при губернаторській владі, тобто у специфічні органи державної влади, що відрізняються лише принципом самофінансування.

Зміна статусу земського самоврядування перетворила земських посадових осіб у державних службовців: їм присвоювались класні чини, виплачувалися державні пенсії. Був збережений і посилений спеціаль-

ний орган адміністративного нагляду за місцевими установами – губернська по земським справам присутність, яка була підпорядкована спеціальній Раді Міністерства Внутрішніх справ.

Державна політика самодержавства стосовно земств змінювала й ставлення до земського самоврядування науковців. Розповсюдження отримала державницька концепція місцевого самоврядування. Земське самоврядування було визнано підзаконною владою, що поєднує державні й громадські начала та володіє певною автономією в межах установленної компетенції й у рамках самостійних організаційних структур.

Висновки. Таким чином, підбиваючи підсумки, треба зазначити, що ідея самоврядування, охопивши у другій половині XIX ст. російське суспільство, не тільки була теоретично доопрацьована, але й реалізована в політичній системі самодержавства через залучення громадськості до рішення місцевих господарських, соціальних проблем і реалізації культурної політики в умовах російського самодержавства.

Земське самоврядування в другій половині XIX століття в Росії сприяло економічному й культурному розвитку російської провінції і залежало від стабільності самодержавства, тобто чим сильніше почувала себе центральна влада, тим під більшим контролем знаходилось земське самоврядування. Земське самоврядування показало ефективність представницького всестанового управління на відміну від неефективного бюрократичного. А його згорання в кінці XIX століття тільки віддаляло суспільство і владу, готуючи Росію до конституційної монархії, побудови правової держави й громадянського суспільства.

Подальших розвідок потребує вивчення поглядів російських вчених на реформи державного управління в Російській імперії на початку XX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – Т. 5 : Государственный и земский вопрос. Статьи о некоторых исторических событиях. 1860–1886 / И. С. Аксаков. – М. : Типография М. Г. Волчанинова, 1887. – 675 с.
2. Асонов Н. В. Политические доктрины российского самодержавия как фактор целостности национального государства [Текст] / Н. В. Асонов // Власть. – 2009. – № 3. – С. 97–100.
3. Безобразов В. П. Государство и общество : управление, самоуправление и судебная власть / Статьи В. П. Безобразова. – СПб. : в тип В. Безобразова и Комп., 1882. – XXVIII. – 737 с.
4. Васильчиков А. И. О самоуправлении: Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общ. учреждений. В 3-х томах. 1869–1871 / А. И. Васильчиков. – Т. I. – [3-е изд.]. – СПб., 1872. – 460 с.
5. Витте С. Ю. Самодержавие и земство: конфиденциальная записка Министра финансов Статс-Секретаря С. Ю. Витте. (1899 г.). – [2-е изд.]. – Stuttgart, 1903. – 256 с.
6. Градовский А. Д. Начала русского государственного права / А. Д. Градовский. Собр. Соч. : в 9 т. – СПб., 1908. – Т. 8.
7. Євтушенко О. Н. Земська реформа 1864 року як компроміс між самодержавством і регіонами / О. Н. Євтушенко // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Т. 65. – Вип. 52. Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 137–141.
8. Записка А. М. Унковского и А. А. Головачева о недостатках правительственной программы крестьянской реформы (1857 г.). Публикация А. Д. Яновского // Российский архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв. – Т. 2–3. – М., 1992. – С. 98–118.
9. Катков М. Н. Имперское слово / М. Н. Катков. – М. : Изд-во журнала «Москва», 2002. – 512 с.
10. Ключевский В. О. Избранные лекции «Курса русской истории» [Текст] : курсы лекций. / Сост. Н. А. Мининков. – Ростов н/Д : изд-во «Феникс», 2002. – 672 с.
11. Колесов В. В. Русская ментальность в языке и тексте / В. В. Колесов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2006. – 624 с.
12. Лазаревский И. И. Самоуправление / И. И. Лазаревский // Мелкая земская единица. – СПб., 1903. – С. 1–61.
13. Ленин В. И. Чего хотят социал-демократы? / В. И. Ленин. Полн. собр. соч. в 55-ти томах. – [изд. 5-е]. – М. : Политической литературы. – 1967. – Т. 7. – С. 133–143.
14. Лешков В. Н. Опыт теории земства и его земских учреждений по положению 1864 года, января первого / В. Н. Лешков // День – М., 1865. – № 42 (6 ноября).

15. Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения : в 2-х ч. / А. В. Лохвицкий. – Ч. 1. – СПб., 1864. – С. 131–203.
16. Ляликов Ф. Православие, самодержавие, народность, – три незыблемые основы Русского царства [Текст] / Ф. Ляликов. – Одесса : Типография Л. Нитче, 1851. – 49 с.
17. Петербургская городская дума. 1846–1918 / Отв. ред. В. А. Нардова, Б. Б. Дубенцов. – СПб. : «Лики России», 2005. – 541 с.
18. Писарькова Л. Ф. Развитие местного самоуправления в России до Великих реформ: обычай, повинность, право / Л. Ф. Писарькова // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 25–39.
19. Положение о губернских и уездных Земских учреждениях. Утверждено Указом Александра II 1 января 1864 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://constitution.garant.ru/>.
20. Свиридова Т. А. Европейские модели местного самоуправления в русской публицистике середины XIX – начала XX в. / Т. А. Свиридова // Вопросы истории. – № 6. – 2008. – С. 152–165.
21. Свешников М. И. Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательствах важнейших Европейских государств / М. И. Свешникова // Санкт-Петербург : тип. В. Безобразова и К° и Ефрона, 4.2., 1892. – С. 291–296.
22. Сперанский М. М. Проекты и записки. Подготовили к печати А. И. Копанев и М. В. Кукушкина / Под ред. С. Н. Валка. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 244 с.
23. Худушина И. Ф. Царь, Бог, Россия. Самосознание русского дворянства (конец XVIII – первая треть XIX вв.) / И. Ф. Худушина. – М., 1995. – 232 с.
24. Чичерин Б. Н. Несколько современных вопросов / Б. Н. Чичерин // Философия права. – СПб., 1998. – 656 с.
25. Чичерин Б. Н. О народном представительстве / Б. Н. Чичерин. – М., типография Грачева и Комп., 1866. – 552 с.

А. Н. Евтушенко,

Черноморский государственный университет имени Петра Могилы, г. Николаев, Украина

ИДЕИ САМОУПРАВЛЕНИЯ В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ РОССИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Идея самоуправления в российской политической мысли, охватив во второй половине XIX в. русское общество, не только была теоретически доработана, но и реализованная в политической системе самодержавия через привлечение общественности к решению местных хозяйственных, социальных проблем и реализации культурной политики в условиях российского самодержавия. Земское самоуправление во второй половине XIX в. в России оказывало содействие экономическому и культурному развитию русской провинции и зависело от стабильности самодержавия, т.е. чем сильнее чувствовала себя центральная власть, тем под большим контролем находилось земское самоуправление. Земское самоуправление показало эффективность представительного всесословного управления в отличие от неэффективного бюрократического. А его свертывание в конце XIX в. только отдаляло общество и власть, готовя Россию к конституционной монархии, построению правового государства и гражданского общества.

Ключевые слова: *местное самоуправление; земское самоуправление; земства; теории местного самоуправления; самодержавие; государственная власть; политическая мысль.*

O. N. Yevtushenko,

Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolayiv, Ukraine

IDEAS OF SELF-GOVERNMENT IN THE SCIENTIFIC DISCOURSE OF RUSSIA IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES.

In the second half of the XIX century in Russian society there was a perception that bureaucratic centralization in government is ineffective and needs improvements.

The idea of self-government had a sufficient number of supporters, but they were governed by different considerations. Some were inspired by liberal values and believed that the government – was a way to release people from the control of the central government, a new opportunity to fight with the state bureaucracy, by developing civil rights and political responsibility of the management of local affairs.

Conservative circles believed that local government was an administrative unit that could be used by the central government to preserve autocracy.

These different positions reflected the traditional debate about local government, whether it was an intermediary between individuals and the state, or an integrated part of the state apparatus.

Russian views on local government were formed under the theoretical foundations of Western science, but initially local government was modified considering the specific historical political, social and economical conditions of the Russian Empire.

So «zemstvo» – a local government with citizens and elected representatives, which solve local problems, and are under the supervision of the central government. Zemstvo in the second half of the XIX century caused economical and cultural development of the Russian province and stability of autocracy.

Keywords: *local government; zemstvo; zemstva; theories of local government; the autocracy state power; political thought.*

Рецензенти: *Гавеля В. Л., д-р філос. наук, професор;*

Лубський В. І., д-р філос. наук, професор.